

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

ISSN 2307-3179 (Print)

ВІСНИК АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск 47-48

Київ - 2024

**ВІСНИК
АГРАРНОЇ
ІСТОРІЇ**

47-48'2024

Науковий журнал

Редакційна колегія:

М.А. Журба (*головний редактор*),
В.А. Вергунов, В.О. Доценко,
М.П. Жолоб, І.А. Коляда, С.С. Падалка,
О.В. Потильчак, В. Сукарев

**BULLETIN OF
AGRARIAN
HISTORY**

Editorial Board Members:

Zhurba M. (*Editor-in-chief*),
Dotsenko V., Koliada I.,
Padalka S., Potylchak O., Sukarev V.,
Vergunov V., Zholob M.

47-48'2024

Scientific journal

УДК 94:63(100)

В 53

DOI: 10.31392/VAN-2024.47-48

Засновник:

– Український державний університет
імені Михайла Драгоманова

*Свідоцтво про державну реєстрацію:
КВ № 19525 – 9325 Р від 13.11.2012 р.*

Відповідно до наказу Міністерства освіти і
науки України № 894 від 10.10.2022 р. журнал
включено до Переліку наукових фахових
видань України (категорія «Б») з історичних
наук (спеціальність 032 історія та археологія)

Журнал індексується в міжнародній
наукометричній базі Google Scholar

Офіційна інтернет-сторінка видання:
<https://agrarian-history.com.ua>

Адміністратор сайту:

С. Діхтяр

Адреса редколегії:

03037, м. Київ,
вул. Освіти, 6, каб. 16
тел.: (097) 130-91-96;
e-mail: zholobb@gmail.com

Друкується за рішенням:

Вченої ради історичного факультету
УДУ імені Михайла Драгоманова
(протокол № 11 від 26.06.2024 р.)

Підп. до друку 02.07.2024

Формат 70 x 108 1/16.

Папір офсет. Друк. різogr.

Ум. автор. арк.: 30

Наклад 50 прим.

Друк: ТОВ «ТВОРИ»

*Автори опублікованих матеріалів несуть повну
відповідальність за підбір, точність наведених фактів,
цитат, економіко-статистичних даних, імен та інших
відомостей.*

ГРОМАДСЬКО-ЕТНІЧНИЙ ВИМІР КУЛЬТУРНИЦЬКИХ ПРОЄКТІВ КОМУНІСТИЧНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ (20 – 30 РР. ХХ СТ.)

Журба Михайло Анатолійович

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: m.a.zhurba@udu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-9691-8913>

***Анотація.** У статті представлена авторська версія механізмів реалізації культурницьких проєктів на теренах підрадянської України упродовж міжвоєнної доби у їх етнонаціональному вимірі. Методом системного аналізу з'ясовано, що перекладання лікнепу на громадські організації визначалося більшовицькою доктриною масової мобілізації соціальних верств на потреби соціалістичного експерименту, а також відсутністю у держави необхідних фінансових ресурсів під відповідні освітні програми. Це призвело до створення профільного культурно-просвітницького об'єднання «Геть неписьменність». Досліджено базові напрямки його діяльності, що полягали у заснуванні пунктів ліквідації неписьменності, забезпеченні їх навчальним приладдям, пошуку коштів на справу лікнепу та агітації населення етноменшин за участь у культурницьких програмах. Показано, що в умовах здійснення соціалістичного експерименту товариство «Геть неписьменність» не змогло остаточно виконати поставлену перед ним мету, оскільки до основної його діяльності влада додала низку інших завдань, пов'язаних із соціально-економічними перетвореннями. Окрім організаційно-фінансових проблем на роботу товариства «Геть неписьменність» впливало порушення принципу добросовісності. Шляхом впровадження директив компартійної влади населення нацменшин залучалося до товариства примусово-компанійськими методами. Такий підхід призводив до формалізму, невиконання визначених планів, рецидивів неписьменності. Доведено, що вся культурно-освітня система роботи серед національних меншин України з її громадською інфраструктурою була своєрідним знаряддям утвердження у свідомості різнонаціонального селянства ідеї легітимності компартійного режиму, залучення сільської людності нацменшин до так званих соціалістичних перетворень. Підвищення культосвітнього рівня у середовищі селянських некорінних етногруп, що мало певні здобутки у період «радянського ренесансу» 20-х рр. ХХ ст. і відіграло роль другорядного засобу політосвітній роботі.*

***Ключові слова:** культурницькі проєкти, етнічні меншини, ліквідація неписьменності, комуністична індоктринація, товариство «Геть неписьменність», громадська ініціатива.*

Постановка проблеми. Складний та довготривалий процес становлення громадянського суспільства в Україні потребує осмислення досвіду функціонування громадських організацій, їх взаємодії із державними структурами. Прагнення залучити до суспільних ініціатив у політичному, економічному та культурному житті громадян незалежної України актуалізують доцільність вивчення історії діяльності вітчизняних громадських інституцій. Особливої ваги набуває проблема вивчення культурно-освітнього життя, що є важливою складовою в структурі

суспільної самоорганізації. Після довгих років нищення історичної свідомості та вибіркового вивчення української культури, з'явилась тенденція до неупередженого висвітлення цих процесів. Насамперед, це стосується історії наскрізь заідеологізованої та сфальсифікованої, як у методологічному, так і фактологічному плані доби радянського тоталітаризму.

Радянсько-комуністичні структури, місцеві адміністрації, які діяли за канонам спецслужб, управляли процесом утилізації людського ресурсу для потреб «соціалістичного будівництва» і цинічно втручалися у свідомість людей, зомбуючи її пропагандистськими гаслами. Саме для цього був підготовлений безпрецедентний в історії проект маніпулювання масовою свідомістю через освітню мережу, пресу, засоби інформації. Проте, утвердивши свої позиції політично, більшовицький режим впритул зіткнувся з проблемою масової неписьменності, без вирішення якої ідеологічна обробка населення були б неможливою. Проблема навчання грамоті вимагала від більшовицької влади радикального вирішення. Розгорнувся небачений за масштабами рух за ліквідацію неписьменності.

Метою статті є дослідження концепції та функціональних вимірів громадської ініціативи у контексті культурницьких проектів більшовицького режиму серед етнічних меншин підрадянської України та з'ясування соціокультурних наслідків їх ідеологічної індоктринації.

Історіографія проблеми. Відстежуючи історіографічну традицію теми, слід відзначити, що дослідниками були вивчені лише окремі її сюжети, як діяльності товариства «Геть неписемність», так і спеціалізованих структур створених для впровадження комуністичної ідеології з опорою на радянську громадськість. Проголошення Незалежної України, відродження національної культури та освіти сприяло вивченню історії культурницьких процесів минулого створило сприятливі умови розвитку української історичної науки викликало до життя низку досліджень на тему культурно-освітньої активності. До 1990-х років процес формування історичних знань про громадську ініціативу культурницького профілю був суперечливим та заідеологізованим. Радянські історики вивчали зазначені організації та процеси у яких вони діяли лише у дозволеному контексті політики та ідеології. Зокрема, проблемам ліквідації неписьменності були присвячені праці В. Даниленка. Вони містять розлогу фактологію, хоча і написані у відповідному ідеологічному ключі. Неупереджена наукова розробка зазначеної проблематики розпочалася в незалежній Україні, коли монополія в ідеологічній сфері відійшла у минуле, а з нею і обмеження у дослідницьких підходах і висновках (В. Гололобов, В. Молоткіна, Я. Мандрик). Зарубіжні дослідники та представники діаспори (В. Коларз, І. Коляска, М. Маля, І. Мазепа, А. Білінський) також намагалися дослідити громадсько етнічний аспект комуністичних культурницьких проектів та їх місце у соціокультурних перетвореннях. Обмеженість у джерельній базі та певне незнання соціально-політичних реалій не давало їм змоги з усією повнотою розкрити цю проблематику. Певний відбиток на ці роботи також наклало ідеологічне протистояння між Радянським Союзом і Заходом.

Виклад основного матеріалу.

Феномен більшовизму виявив себе, насамперед. У встановленні диктаторського режиму, що офіційно репрезентував волю індустріального робітництва з відповідною ідеологією класового пролетарського інтернаціоналізму в

країні, де класичних пролетарів разом з кустарями було не більше 10% працездатного населення, а селяни становили переважну його більшість. В Україні, територія якої була інкорпорована до майбутньої радянської імперії, питома вага селян напередодні жовтневого перевороту 1917 року складала 73,5% усієї людності. Колапс в промисловості, продовольчі ускладнення змусили частину робітників під час громадянської війни залишити міста і повернутися до села, збільшивши кількість селян у 1920 році до 78,0%. Упродовж реконструктивного періоду робітники почали повертатися до міста, питома вага селянства почала зменшуватися з 76,37% у 1922 році до 75,75% у 1929 році. Проте в абсолютних цифрах його кількість навіть збільшилася за рахунок природного приросту більш ніж як на 3,3 млн. Переважну більшість селян в УСРР в 1921 – 1929 роках становили одноосібники. У 1921 році вони склали 99,95% від загальної кількості селян. Протягом 20-х років їх питома вага дещо зменшилася, але й напередодні суцільної колективізації - за станом на 1 червня 1929 року їх було 94,4% від усієї кількості селян. У 30-ті роки робітництво збільшило свою суспільну вагу – його пропорція зросла з 22% економічно активної людності в 1926 році до 37% у 1939 році. При цьому слід пам'ятати, що головним соціальним джерелом поповнення рядів робітничого класу було знедолене селянство. Тікаючи від колективізації, приваблювані вищими життєвими стандартами та можливостями соціальної мобільності, що їх відкривала робота в промисловості, сотні тисяч селян ринули у промисловість. У 1930 році 80% «новозавербованих» на шахти Донбасу були вихідцями з села.

Разом із тим, приступаючи до соціалістичного експерименту в Україні, більшовицький режим був змушений рахуватися з наявністю в республіці значної частини населення національних меншин, представленого, переважно у вигляді селянських етнічних груп. Згідно з переписом 1926 року, поряд із селянами-українцями, яких налічувалось 19641,6 тис. чол., в УСРР проживали 1124,7 тис. росіян, 360 тис. поляків, 340 тис. німців, 230 тис. молдаван, 98 тис. євреїв, 85 тис. болгар, 80 тис. греків та по декілька тисяч селян інших національностей – білорусів, чехів, албанців, татар тощо. Питома вага сільського населення у складі болгарської нацменшини становила – 97,4%, грецької – 89,2%, єврейської – 37,1%, молдавської – 94,8%, німецької – 93,2%, польської – 80,3%, російської – 49,1%. Таким чином, за винятком євреїв і росіян, селянство становило абсолютну більшість серед найчисленніших національних спільнот України. Прагнучи втягнути його до соціалістичного будівництва, компартійна верхівка одночасно з проголошенням українізації, декларувала забезпечення розлогих можливостей не лише соціально-господарсько, але й культурного поступу національних меншин [Журба, 2002, с. 3-4, 110].

Прищеплення більшовицької ідеології було необхідною умовою втягнення різнонаціонального селянства у соціалістичний експеримент. Проте, насамперед, слід було вирішити проблему масової неписьменності на селі. Знаряддям реалізації культурно-просвітницьких програм більшовицького режиму стали новостворені громадські структури, які включали у себе розлогий спектр організації починаючи від профільних культурницьких утворень на кшталт товариств «Геть неписьменність» і закінчуючи прокомуністичними ефемеридами радянської самодіяльності зразка комітетів незалежних селян (комнезамів) комітетів взаємодопомоги, профспілки сільгоспробітників (Робітземліс). Саме цим, так званим, класовим спілками

відволися головна роль в індоктринації різнонаціональної сільської людності, через залучення їх до кампанії ліквідації неписьменності ліквідації неписьменності і чисельних ідеологічних політпросвітних акцій. На сесії ВУЦВК у листопаді 1923 року було встановлено два терміни остаточної ліквідації неписьменності: для членів сільрад, профспілок, комнезамів – до 1 травня 1925 року, а для решти працездатного населення – до 7 листопада 1927 року. Встановлення різних термінів для окремих категорій населення, окрім обмежених фінансових можливостей держави, особливо щодо розгортання мережі лікнепів на селі в місцях проживання національних меншостей, мало і чисто політичну підставу. Залучення до навчання, в першу чергу, сільського активу й бідноти було наочним втіленням класового підходу до культурно-освітньої роботи, свідченням спроб зміцнення соціальної бази компартійного режиму на селі. Більшість селянських етнічних груп населення України, через нечисленність радянського активу, в цілому потрапила до другої категорії, для якої ліквідація неписьменності передбачалася до листопада 1927 року [Данильченко, 1999, с. 78, 79].

Реальні проблеми неписьменності діючого напрямку були пов'язані із соціальним статусом окремих груп сільського населення: найбільше неписьменних припадало на бідноту, наймитів, сільськогосподарських робітників, які переважно об'єднувалися класовими селянськими спілками. Тому названі організації в більшості випадків змушені були перейматися турботою про культурно-просвітницькі потреби нацменшин практично з перших років свого існування. ВУЦВК 22 серпня 1923 року у зверненні до всіх губвиконкомів і профорганізацій вказав, що профспілки та комнезами повинні виділити представників для комісій з ліквідації неписьменності [ЗУ РНК УСРР, 1923, с. 1012]. У колоніях німецького Фрідріх-Енгельсовського району на Одещині Робітземлісом були створені пункти лікнепу, в яких навчались не лише члени профспілки, але й місцеві селяни та неорганізоване батрацтво. Всього на 1 січня 1925 року профспілкою було створено 2905 лікпунктів, які охоплювали 40 тис. осіб. Подекуди комітети взаємодопомоги брали на себе витрати із забезпечення функціонування шкіл ліквідації неписьменності, як це було, наприклад, в с. Новий-Сарабуз Благоївського болгарського району Боротьба за лікнеп серед селянства нацменшин, до якої залучалася сільська громадськість, була справою актуальною, але розпочалася вона, як і більшість інших кампаній, без необхідної матеріальної бази і здійснювалася значною мірою за рахунок громадських організацій та ентузіазму ліквідаторів. В цьому переконувало звернення ВУЦВК до відповідних органів в серпні 1923 року, в якому прямо відзначалося, що держава не може взяти на себе усіх витрат з ліквідації неписьменності [Кулинич, Кривець, 1995, с. 198]. Громадські структури, на зразок товариства «Геть неписьменність», теж не справлялися з поставленими завданнями. Окрім незадовільних стартових умов, у справі ліквідації неписьменності, як і в кожному офіційному заході, не обійшлося без політичних гасел, нереальних обіцянок, змагань, відвертих містифікацій. Центральна комісія неможливих селян, яка працювала у тісному контакті з Надзвичайною комісією з ліквідації неписьменності, прийняла постанову про завершення кампанії лікнепу до осені 1925 року. Для цього упродовж року потрібно було навчити грамоті 300 тис. неможливих, не враховуючи членів їх сімей [IV з'їзд неможливих селян України, 1924, с. 65.].

Разом з тим загальний рівень письменності на 1926 рік у євреїв становив 70%, німців і греків – 62,4%, росіян – 55,5%, поляків – 48,04%. ТГН докладало зусиль для створення установ лікнепу нацменшин. Так, восени 1927 року Одеським округовим правлінням ТГН було відкрито школу лікнепу на болгарській мові в Буяликському районі.

Проте, темпи ліквідації неписьменності продовжували залишатися далекими від оптимальних. В низці округ із значним відсотком селянства нацменшин товариство навіть не було організаційно оформлене. З 366 осередків, які на 1 червня 1927 року нараховувалися по Маріупольській окрузі, лише 20 припадало на село. Існуючі організації практично не мали засобів для проведення роботи. Вкрай незадовільною була визнана в 1927 році I з'їздом ТГН України діяльність товариства в прикордонних багатонаціональних округах. Осередки тут часто створювалися формально «без будь-якої необхідності». На загальних зборах комнезамів, кооперації та інших громадських об'єднань приймалися безапеляційні постанови про колективний запис до товариства «Геть неписьменність». В результаті проведеної перереєстрації осередків, їх кількість зменшилася на 50-60%.

Класовий, вузько-прагматичний підхід до справи лікнепу у значній мірі знецінював цю корисну справу. Досить відверто характеризував зміст і спрямованість культпросвітної діяльності організацій «Геть неписьменність» на нараді активу округових правлінь товариства у 1926 році його очільник Г. Петровський, заявивши, що «кожна соціальна брошура, в якій викладено, як треба організовувати робітничо-селянську маленьку справу (ліквідації неписьменності – Авт.), дає в тисячу разів більше, ніж художня література Байронів і Шилерів» [ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 211, арк. 2].

Катастрофічне невиконання плану лікнепу серед нацменшин змусило керівництво ТГН, Раду з освіти нацменшин при НКО УСРР та Центральну комісію національних меншин звернутися 15 жовтня 1927 року до усіх округових товариств «Геть неписьменність» із закликом «притягти до справи ліквідації неписьменності серед нацменшин не тільки сили й кошти держави, але також усю суспільність населення нацменшостей».

Упродовж 1927 – 1928 рр. Всеукраїнське правління ТГН взяло на себе повне утримання 10 пунктів для нацменшин. Було виділено дотацію в сумі 600 крб. на розгортання лікнепу в Проскурівській та Шепетівській округах. З метою отримання коштів на лікнеп з початку 1928 року було введено самооподаткування населення на культурні потреби в розмірі 30 млн. крб. Ухвалена директива жорстко впроваджувалася в життя. Вже до 1 лютого 1928 року силами місцевої влади та громадських об'єднань планувалося зібрати 70% самооподаткування, а решту – до 15 лютого цього ж року. Несплата селянином певної суми у визначений термін, передбачала її стягнення у адміністративному порядку, засобом прилюдного продажу маєтності штрафника. У сільській місцевості, включаючи і національні райони, розпочався грабунок селянських господарств. В Карл-Лібкнехтовському районі було введено потрійне самооподаткування: несплата господарством суми 500 крб. тягла за собою додаткові обкладення в 500 і 200 крб. з наступним арештом і конфіскацією майна. Харківський округовий комітет партії у таємній телеграмі, розісланий на місця 6 січня 1928 року, вказував, що хоча й розмір самооподаткування визначався в сумі 35 % від сільгосподатку, але в заможних селах цим показником

обмежуватися не слід. Для проведення кампанії самоподаткування мобілізувався увесь сільський актив і, насамперед, класові прокомуністичні організації: комнезами та профспілка сільгоспробітників, щоправда рішучий опір селянства у відповідь на репресії примусив компартійне керівництво республіки відступити. Спеціальним розпорядженням від 6 березня 1928 року категорично заборонялося під час збору самоподаткування вживати методи насильства та адміністрування, а зібрані кошти, у першу чергу, спрямовувалися на соціально-культурні потреби сільської людності.

Новим поштовхом для лікнепу була постанова ВУЦВК і РНК України, прийнята влітку 1929 року у зв'язку з реконструкцією народного господарства й піднесенням процесу ліквідації неписьменності на вищій шабель. Це була конструктивна і досить рішуча постанова. Вона зобов'язувала усе населення республіки віком від 14 і до 35 років ліквідувати неписьменність протягом 1-3 років, в залежності від соціального стану. Усі громадяни віком від 16 і до 50 років, які мали відповідну освіту, мобілізувалися для безкоштовної роботи в справі ліквідації неписьменності по лінії товариства «Геть неписьменність». Ті, хто з різних причин не міг цього робити, а також особи, які не мали виборчих прав, зобов'язані були вносити відповідну суму грошей. Надання навчання грамоті характеру повинності із застосуванням штрафних санкцій породжувало специфічні проблеми. У свій час на засіданні оргкомісії ТГН 16 червня 1926 року, де розглядалося питання про діяльність товариства у середовищі некорінних національностей у межах національно-адміністративних одиниць, Всеукраїнський голова ТГН Г. Петровський зазначив: «Ми надаємо право навчатися, але якщо ти не навчаєшся – плати. Тільки у нас той, хто не навчається, звичайно страшенний бідняк». Це стосувалося, насамперед зледенного загалу, так званих, класових спілок, які зобов'язувалися у першому ешелоні ліквідувати неписьменність серед об'єднаних в своїх лавах бідняцько-наймитських верств.

Наскільки серйозним було становище з освітою сільгоспробітників німецької національності, свідчить рішення зборів Ландауської районної організації Робітземлісу від 29 червня 1929 року про те, що лише той, хто відвідує лікнеп, може бути членом профспілки [МОДО, ф. Р-687, оп. 1, спр. 62, арк. 13]. В Одеській окрузі на початок 1930 року з 41 тис осіб, охоплених навчанням в лікпунктах, 26,9 тис. осіб були представлені наймитсько-бідняцькими верствами села. Особливо загрозливе становище склалося з навчанням наймитів у південних округах – Херсонській, Миколаївській, Запорізькій. Тут були цілі райони без жодної школи лікнепу для наймитів. Поряд з ТГН та профспілкою сільгоспробітників до справи наймитського лікнепу були залучені комнезами. У 135 районах УСРР вони виділили 5 тис. ліквідаторів неписьменності. Одеський районний комнезам провів штурмову декаду лікнепу, в ході якої неписьменні селяни силами культурмівців під загрозою виселення, відряджалися на навчання. Звичайно, що такий штурм давав «дуті» кількісні показники.

Восени 1933 року постанова 1929 року була скасована з причини, як зазначалося, завершення ліквідації неписьменності в УСРР. Аналіз перебігу кампанії лікнепу за участю селянських громадських об'єднань упродовж терміну між названими постановами, ставить під сумнів правдивість цієї констатації. Усупереч переможним реляціям з «фронту боротьби з неписьменністю», навіть офіційні звіти свідчили про незадовільний стан лікнепу серед нацменшин. На 5 грудня 1930 року

було охоплено навчанням лише 49,8% неписьменних і 58,4% малописьменних. Лише третина селянства нацменшин, охопленого мережею шкіл лікнепу, навчалася письму рідною мовою [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 4177, арк. 100].

Здійснення суцільної колективізації у місцях компактного проживання нацменшин супроводжувалося різким послабленням уваги до роботи товариства, підпорядкуванням його функцій господарсько-політичним завданням. Осередки товариства «Геть неписьменність» у багатонаціональних районах Дніпропетровської та Одеської області тотально залучалися до обслуговування таких господарських кампаній, як посівна, збиральна, «шефство над колгоспним конем», підготовка через короткотермінові курси конюхів, бригадирів трактористів. В Ново-Золотопільському районі діяло 4 бригади з перевірки сільгоспреманенту і ремонту тракторів. По Терпінянському району – 10 гуртків з кращого догляду за робочою худобою в колгоспі. III пленум ТГН України у березні 1931 р. відзначив виконання плану ліквідації неписьменності товариством на 70%. Аналіз результатів лікнепу по окремих національно-адміністративних одиницях свідчить, що цей узагальнений показник був значно завищений. Так, у німецькому Високопільському районі Херсонської округи план ліквідації неписьменності було виконано на 26,2%, болгарському Вільшанському Одеської – на 25%, грецькому Сартанському Маріупольській – лише на 4,3%. Обстеження стану організацій ТГН у національних районах Одещини навесні 1931 року засвідчило занепад їх діяльності.

Представники громадськості у районних комісіях сприяння товариству ігнорували участь у лікнепі. Так, у Зельцькому німецькому районі райспоживспілка за прикладом райвиконкому, який привласнив зібрані в ході "місячника неписьменності" кошти, використовувала засоби, виділені на лікнеп, для власних потреб. Представник місцевого райкому Робітземлісу на засіданні комісії сприяння ТГН заявив, що під час хлібозаготівель ніколи займатися лікнепом. Гострою залишалася проблема забезпечення кадрами. В цьому ж Зельцькому районі обов'язки секретаря районної організації ТГН були покладені на районного статистика. Створений оргкомітет на чолі з Б. Шмідтом склав план, кошторис, але реальної роботи не проводив.

Подібна ситуація склалася і в Спартаківському районі на Одещині. За планом ТГН мало навчити грамоті 575 чол., а було навчено лише 37 чол. У районного керівництва «склалося думка, що цей німецький район і так надто культурний». Наслідком перевірки стало розформування оргбюро Спартаківського товариства «Геть неписьменність» через непрацездатність. Дісталось й іншим організаціям. Біля приміщення правління профспілки сільгоспспіробітників був вивішений плакат з зображенням черепахи й підписом: «Спілці СГЛР за черепашині темпи роботи!» [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 4177, арк. 100]. За інформацією правління ТГН, в Україні мережею лікнепу на 1932 рік було охоплено 601 635 неписьменних і малописьменних усіх нацменшин. Щодо селянських етногруп, то розподіл слухачів лікнепу виглядав наступним чином: поляків – 50 619, німців – 31 163, греків – 9 752, молдаван – 71 468. У страхітливую добу Голодомору 33-го національне село було відкинуте далеко назад в лікнепроботі. За неповними даними на I квітня 1933 року, навчалися в школах лікнепу за рахунок товариства:

По Київському обкому ТГН
Євреїв – 1 177

По Одеському
Німців – 7 933

По Дніпропетровському
Євреїв – 698

Росіян – 654

Поляків – 298

Болгар – 2 711

Євреїв – 450

Росіян – 431

Німців – 378 371

Але навіть ці викладки викликають сумніви. У час голодомору ніхто уже не займався лікнепом. Всеукраїнська рада республіканських громадських організацій при ВУЦВК заслухавши 5 листопада 1933 року питання про діяльність товариства «Геть неписьменність», відзначала значне погіршення організаційно-масової роботи ТГН по районах, розгублення активу, зменшення кількості членів товариства, його вкрай незадовільний фінансовий стан. Керівництво товариства зобов'язувалося «рішуче перебудувати провід низовими організаціями, маючи за основне (завдання - Авт.) щонайшвидше відновлення роботи низових осередків “Геть неписьменність”». Для придбання навчальної літератури у школах лікнепу національних меншин республіки ТГН виділило 10 тис. крб. [ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 581, арк. 2, 10]. Здійснюючи політику ліквідації селянства як класу, компартійна верхівка усвідомлювала, що без створення соціально-культурної інфраструктури села радянський режим втратить усіляку опору в середовищі сільської людності. У січні 1934 року XVII з'їзд ВКП(б) визначив курс на остаточну ліквідацію неписьменності серед дорослого населення усіх національностей. В розрізі цієї директиви Всеукраїнська конференція ТГН в березні 1934 року поставила завдання «перетворити Україну на республіку суцільної грамоти». Перепис 1939 року зареєстрував в УСРР 85,3% письменних віком від 9 до 50 років. Було оголошено про ліквідацію неписьменності в цілому. Однак, у 1940 році у республіці було зареєстровано 14,7 % неписьменного населення. Офіційну статистику тих років треба скорегувати, принаймні, наполовину. Серед неписьменних і малописьменних було немало представників некорінної національності УСРР, оскільки з другої половини 30-х років під приводом боротьби з націоналізмом відбувається різке згортання шкіл лікнепу для нацменшин.

Окрім участі у створенні пунктів лікнепу й організації навчання грамоті своїх членів, сільські громадські організації допомагали налагоджувати роботу загальноосвітніх шкіл, надаючи їм матеріальну допомогу. Початковий всеобуч в республіці здійснювався більш як 20 мовами. Початком цього процесу вважається постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 30 червня 1924 року, яка націлювала на здійснення загальної освіти протягом 6 років, починаючи з 1924/25 навчального року. У «Схемі освіти серед нацменшостей УСРР», складеній у 1926 році, відзначалося, що вона співпадає з усією системою народної освіти, яка прийнята в Україні, включаючи початкову й середню школу [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр.86, арк. 90, 91].

Проголосивши широкомасштабну просвітницьку програму, держава не могла її повністю фінансувати і значну частку видатків на освіту перекладала на низові органи громадськості. В селах поширювались будівельна, ремонтна повинності, натуральне самообкладання, яке часто носило примусовий характер і було прихованою платнею за навчання. Самооподаткування по національних районах було доведене до 50% відносно єдиного сільгосподатку. Так, в Молочанському районі сума оподаткування склала 198 тис.крб., в Коларівському – 87 тис., в Ботієвському – 50 тис. Більша частина коштів витрачалася на будівництво нових шкіл та їх утримання [ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 454, арк. 55].

Частково витрати на утримання шкіл брали селянські громади національних меншин республіки. У 1925 році в межах Орловської сільради Молочанського району діяли початкова й семирічна школи з німецькою мовою викладання, які охоплювали навчанням усіх дітей колоністів. Вони утримувалися за рахунок самообкладання населення Орловської колонії менонітів [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1841, арк. 26]. У 1920-ті рр. комнезами Цареводарівського болгарського району на Одещині брали участь в ремонті шкіл, забезпеченні їх паливом, учбовими посібниками, опікувались навчанням в школі дітей незаможників. Сільські громадські організації Мархлевського району на Житомирщині, у 1927 році, шляхом самообкладання зібрали понад 43 тис. крб., на які було відремонтовано 7 старих шкіл і добудовано 17 нових [Sierp, 1928].

Враховуючи столітній досвід існування німецьких шкіл в Україні за рахунок місцевих засобів колоністів, менонітська Спілка голландських вихідців у 1924 році уклала з Катеринославським губвідділом народної освіти угоду, за якою вона брала на себе повне матеріальне забезпечення німецьких шкіл у губернії. Для цього Спілка мала отримати на кожну початкову школу 25 десятин, а на кожну середню – 50 десятин землі, звільненої від оподаткування. Проте, угода не була схвалена у компартійних структурах.

Поширеною формою допомоги стало виділення земельних ділянок, урожай з яких йшов на потреби шкільної освіти, проведення суботників, недільників тощо. Так, рішенням загальних зборів членів КНС німецького селища Нейдорф Мелітопольської округи була виділена ділянка землі для забезпечення роботи школи [ЗАДО, ф. Р-3354, оп. 1, спр. 1, арк. 19]. Добровільні товариства брали на себе утримання дітей незаможних родин. Товариство «Друзі дітей» в 1928 році виділило зі свого фонду на допомогу дітям південних районів республіки – серед яких були і національні – 60 тис. крб. Школярі німецького Спартаківського району на Одещині одержали за рахунок товариства 580 шкільних продуктових пайків. За ініціативою Сталінського округового комітету Червоного Хреста у Великоянисольському грецькому районі з 1 березня 1930 року було відкрито їдальні для дітей бідноти, які щодня видавали 300 гарячих обідів. Кошти для утримання їдалень виділялися місцевими організаціями Червоного Хреста та товариства «Друзі дітей». У 1932 році Хортицький комітет Червоного Хреста за участі зарубіжних благодійних організацій видав для учнів німецької й української семирічки 49 769 сніданків, з яких 30 696 – безкоштовно. В цьому ж році 100 тис. крб. виділило УкрТЗЕТ на підтримку вихованців єврейських шкіл інтернатів [ЦДАВО України, ф. 571, оп. 2, спр. 9, арк. 9].

1 жовтня 1926 року нараховувалося: 432 єврейські школи, 621 німецька школа, 337 польських шкіл, 74 болгарських школи, 17 чеських, 1 шведська. Згідно із офіційною статистикою, національними школами було охоплено наступну кількість дітей: німецькими – 63%, болгарськими – 60%, польськими – 31%, чеськими – 50%, єврейськими – 26%.

У 1928/29 навчальному році завдяки зусиллям державних установ і, у значній мірі, громадських об'єднань у таких селянських етноспільнот, як греки, німці, поляки залучення дітей до початкової освіти було майже повним, тоді як аналогічний показник по республіці становив 81,5%. Разом з тим існували серйозні проблеми, які не дозволяли однозначно оцінювати результати запровадження

обов'язкової початкової освіти. В цьому ж 1928/29 навчальному році нерідною мовою навчалися 36,2% польських, 80,3% грецьких, 10,9% болгарських, 6,6% німецьких дітей. Тобто, за винятком німецької, інші найбільш численні селянські етнічні меншини України не мали достатніх умов для отримання освіти національною мовою [Якубова, 1999, с. 22, 23].

Залишалося загалом немало проблем матеріально-фінансового характеру, які змушені були вирішувати, разом з органами освіти громадські представництва нацменшин. Реальне забезпечення шкільною площею на селі становило лише 9,1% санітарного мінімуму з розрахунку 25 м² на одного учня [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 40, арк. 113-114 зв.].

Якість навчання залишалася на низькому рівні. Після прийняття постанови ЦВК і РНК СРСР від 14 серпня 1930 року, було взято курс на повну уніфікацію радянської школи. На Україну поширювалася російська система освіти.

З кінця 1920-х рр. діяльність сільської громадськості нацменшин із здійснення загальноосвітніх завдань усе більше підпорядковується меті суцільної колективізації та виконанню господарсько-політичних кампаній, що проводилися в її руслі. Відповідно до постанови політбюро ЦК КП(б)У від 18 березня 1930 року, в цілому по Україні школа «як за змістом, так і за формою і методами своєї роботи, а в деяких випадках і за самим типом своїм», принатурювалася до умов і вимог усупільненого сільського господарства. Вказівка в тексті постанови на органічний зв'язок школи з громадським життям носила декларативний характер, оскільки останнє на цей час цілком підкорялося завданням примусової комунізації села. На практиці перебудова шкільної освіти, у зв'язку з колективізацією, здебільшого призвела до повної передачі шкіл у колективні господарства, на що спеціально звертало увагу компартійне керівництво, заборонивши передачу учбових ділянок, шкільного приладдя та управління шкільними справами до колгоспу. Зрозуміло, що ці зауваження робилися чисто формально. У резолюції на доповідь комфракції Сталіндорфського єврейського райвиконкому про стан всеобучу у районі, прийнятій 1 квітня 1931 року, підкреслювалося, що робота шкіл, в основному, «пов'язана з боротьбою за виконання усіх завдань з суцільної колективізації і на цій базі ліквідації куркульства як класу». Вона знаходила свій вираз «активній участі шкіл у хлібозаготівлях, перевиборах сільрад, реалізації державної позики». Водночас відзначалася недостатня політехнізація, «безрезультативне втягнення селянсько-батрацької маси у поширення загальноосвітніх знань на селі, фактична бездіяльність сільських та районних комітетів сприяння всеобучу» [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5158, арк. 93].

Спроба перекласти тягар всеобучу на плечі громадськості не дала очікуваного ефекту. У тяжкому стані знаходилася шкільна справа на початку 1930-х рр. у грецькому Мангушському районі, що на Маріупільщині. Політехнізація грецьких шкіл, яка мала частково забезпечуватися за рахунок профспілкових та інших громадських організацій, фактично не проводилася. Дослідні, пришкільні ділянки не оброблялися через відсутність реманенту, шкільні майстерні не використовувалися за браком навчального обладнання. Школи не забезпечувалися паливом, а діти бідноти і наймитів – одягом, взуттям, гарячими сніданками. Проте, партійне керівництво району було, як свідчить постанова Мангушського райпарткому від 13 грудня 1931 року, стурбоване, насамперед, вихованням дітей в класовому,

пролетарському дусі і ліквідації на його основі «чужої пролетаріату ідеології, яка проникає у стіни школи» [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5012, арк. 186, 187]. Офіційна статистика дає хибне уявлення про реальний стан справ шкільного всеобучу, через який здійснювався лікнеп дітей нацменшин. Народний комісар освіти УСРР М. Скрипник на зустрічі з іноземними журналістами 2 жовтня 1930 р. порівнюючи 1921 р і 1928 р. відзначив, що за вказаний термін кількість німецьких національних шкіл зросла на 364%, польських – на 227,3%, молдавських на 222%. Разом з тим, мережа національних шкіл в Україні виявилася не підготовленою до запровадження загального початкового навчання, обумовленого постановами ЦВК і РНК СРСР від 14 серпня 1930 року і ЦК КП(б)У від 23 серпня 1930 року. Всього для реалізації визначених завдань треба було охопити обов'язковим початковим навчанням 27 198 дітей нацменшин шкільного віку, що проживали в Україні. Тривожним чинником було уповільнення темпів розгортання шкіл для нацменшин. Якщо за офіційними даними на 1 вересня 1930 року рівень виконання плану поширення шкільної мережі по УСРР становив 95,5%, то серед національних меншин він ледве сягав 30,6%. На цей та інші недоліки звернув увагу ЦК КП(б)У, який своєю постановою від 26 листопада 1936 року – «Попередні підсумки загального обов'язкового навчання» – визнав роботу партійних, радянських, державноосвітніх органів та громадських організацій вкрай незадовільною [Войналович, 1992]. Ця офіційна стурбованість станом освіти серед нацменшин була чистої води фарисейством, оскільки вже з початку 30-х рр. компартійне керівництво взяло курс на згортання освітніх програм серед національних меншин. Наприкінці 30-х рр. національні школи в Україні були розгромлені остаточно. Постановами колегії Наркомосу України, затвердженими політбюро ЦК КП(б)У, передбачалося 888 національних початкових, неповних середніх і середніх шкіл реорганізувати у відповідні школи з російською та українською мовою викладання. Внаслідок реорганізації мережа національних шкіл в Україні була майже повністю зруйнована. Окремі національні школи, які ще збереглися в різних регіонах республіки, не користувалися державною підтримкою і, звичайно, не могли суттєво вплинути на стан освіти національних меншин. Характерно, що цей процес йшов паралельно з ліквідацією не лише традиційних національних, але й радянських громадських організацій, що опікувалися шкільництвом в середовищі національних меншин, серед них «Геть неписьменність» та «Друзі дітей».

Громадські об'єднання змушені були займатися і закладами середньої спеціальної сільськогосподарської освіти. Так, у січні 1925 року президія Ландауського районного комітету незаможних селян прийняла рішення про проведення кампанії збору коштів на користь «пролетарського студентства» [МОДА, ф. Р-687, оп. 1, спр. 62, арк. 24, 104]. У 1930 році кількість середніх спеціальних навчальних закладів, викладання у яких здійснювалося мовами нацменшин, збільшилася до 60. Серед них виокремлювалися середні спеціалізовані заклади сільськогосподарського профілю, такі як Ландауська німецька сільськогосподарська школа, Херсонська єврейська школа механізації, Преславська болгарська сільськогосподарська школа. Від підтримки кооперативних та інших громадських об'єднань суттєво залежало функціонування навчальних закладів, розташованих в сільській місцевості, які, за існуючими тоді положеннями, отримували для студентів продукти харчування за зниженими цінами. У лютому 1931 року Коларівське

райспоживтовариство припинило постачання продуктів болгарській агротехнічній школі в с. Преслав, що привело до того, що матеріально незабезпечені студенти залишили її. Комісія ВУЦВК, обстеживши школу, констатувала низку суттєвих недоліків в її функціонуванні, особливо по лінії матеріальної оснащеності – відсутність бібліотеки, гуртожитку, навчально-господарських приміщень, незабезпеченість студентів стипендіями і пільговим харчуванням. Було прийнято рішення про комплектування студентського складу за рахунок різних громадських організацій, які б в подальшому зобов'язувалися надавати допомогу агротехнікуму [ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 596, арк. 12].

Партійно-радянське керівництво республіки, зацікавлене, насамперед, у розгортанні політико-масової роботи, прагнуло зробити її осередками на селі різні культосвітні заклади – селянські будинки, хати-читальні, бібліотеки. Вони діяли у тісному контакті з громадськими об'єднаннями. При цьому політосвітня робота серед сільського населення нацменшин за своїм змістом, принципами і методами не відокремлювалася від тієї, що проводилася в межах більшовицької держави. «Зміст національних культурно-освітніх закладів в цілому повинен відповідати змістові роботи загальних сільбудів і хат читальень», – підкреслювалося на Третій Всеукраїнській нараді у справах політосвіти на селі у 1926 році [Матеріали III Всеукраїнської наради у справі політосвіти на селі, 1926, с. 69]. Центром політосвіти на селі були визначені селянські будинки. Отримавши статус добровільних громадських організацій, вони стали провідниками класової політики більшовицької еліти. Класовий характер сільбудів визначався їх завданнями та керівним складом. «Головна мета сільбудів, – вказувалося у примірному статуті цієї організації, – об'єднати незаможне селянство, сільськогосподарський пролетаріат з пролетаріатом міста. Безпосереднім завданням сільбудів є втягнення незаможників і сільських пролетарів в економічне будівництво Радянської влади, шляхом допомоги і регулювання сільського господарства та популяризації колективних форм господарювання». Одночасно сільбуду повинні були стати «єдиним центром політпросвітньої роботи на селі, спрямованої на усвідомлення класових інтересів» означених вище соціальних прошарків. На чолі волосного, а пізніше, районного сільбуду знаходилися представники районної парторганізації, комнезамів та профспілки сільгоспробітників. При трійці, що очолювала сільбуд, засновувалася рада з виробничих та полгтосвітніх питань у складі представників земвідділу, продовольчого комітету, комітету праці, відділу освіти та кооперації. Сільбудам було дозволено тримати їдальні, використовувати політпросвітні заходи для свого фінансово забезпечення, встановлюючи плату за вистави та концерти. Рішенням Наркомзему України від 5 листопада 1921 року сільбуду наділялися земельними ділянками для ведення показових господарств, при них створювалися ремонтні майстерні, прокатні та ветеринарні пункти, дослідні станції, кооперативні крамниці [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 631, арк. 116, 117, 118].

Стан політико-просвітніх установ залежав від їх матеріального забезпечення. У звіті про перебіг культурно-просвітницької роботи за 1923 рік відзначалося, що за наявності матеріальної бази, вона «проводиться розлого». Як приклад, наводилася діяльність сільбуду в с. Юзкун Мелітопольської округи. Він нараховував 200 членів, мав власну бібліотеку з фондом в 400 книг, щотижня влаштовував голосні читання. При сільбуді діяли такі гуртки: лікнепу, політграмоти та два загальноосвітні.

Читалися лекції із сангігієни, історії і практики кооперативного руху. Матеріальне забезпечення здійснювалося за рахунок обробітку 50 десятин землі та оренди парового млина. Це дозволяло сільбуду здійснювати шефство над дитячим будинком, виділяючи щоденно 70 фунтів хліба на утримання його вихованців. Позитивні зрушення по лінії роботи селянських будинків спостерігалися в німецькому Ландауському районі Миколаївської округи. Якщо у січні 1925 року тут в 4 сільбудах об'єднувалося 400 селян, то в травні того ж року їх кількість збільшилася до 7 з відповідним зростанням «членської маси» на 550 осіб. Тут працювали 5 сільськогосподарських гуртків, 11 драматичних, 4 хорових, 2 музичних, було відкрито 4 бібліотеки. За час з 1 січня по 1 квітня 1925 року для сільської людності району було прочитано 9 лекцій з профілактики інфекційних захворювань, 6 – на ветеринарні теми та декілька лекцій з агрономії [МОДА, ф. Р-687, оп. 1, спр. 62, арк. 13, 46, 58 зв., 86 зв.]. Загальнопросвітню роботу вважала необхідною та доцільною також «Спілка голландських вихідців». Делегатські збори менонітських колоній в липні 1924 року висловилися за утворення в усіх поселеннях хат-читалень, а при німецьких сільрадах – сільбудів. Окрім цього, правління Спілки взяло на себе матеріальні витрати зі створення губернського селянського будинку в Катеринославі. До кінця 1925 року в німецьких колоніях було створено 24 сільбуду, 13 з яких утримувалися за рахунок місцевого бюджету. Деякі сільбуду видавали свої газети-багатотиражки. З початку 1925 року за ініціативою парткерівництва грецького Великоянисольського району на Маріупольщині районний сільбуд спільно з організацією комітетів незаможних селян розпочав випуск щомісячної газети «Нове село». Газета вмщувала інформацію про зовнішньополітичні акції більшовицького уряду, висвітлювала перебіг політпросвітницької роботи в районі, агітувала за колективне господарювання і побут.

Широко розгорнулося створення мережі форпостів більшовицької ідеології і культури серед болгарського населення. Певна частина цих установ започатковується зусиллями комітетів взаємодопомоги, реорганізованими в селянські товариства взаємодопомоги (СТВ). В новому положенні про Селянські товариства взаємодопомоги, затвердженому ВЦУВК 23 січня 1925 року, до числа першочергових завдань визначалося сприяння «культуроті на селі». Так, товариство взаємодопомоги с. Гірсівки на Одещині виділило на влаштування сільбуду 200 крб. В с. Луначарському Романівського району Мелітопольської округи силами СТВ в 1926 році була створена хата-читальня. В середині 1920-х рр. в болгарських районах діяли 19 сільбудів, 26 хат-читалень, 30 бібліотек. Тобто майже кожне село мало культосвітню установу. А всього на початку 1927 року селянство різних національностей України обслуговували 150 сільбудів, 441 хата-читальня, 213 бібліотек [Короткий огляд діяльності робітничого селянського уряду України за 1925 – 1926 рр., 1927, с. 17]. В 1932 році кількість сільбудів збільшилась до 356, було відкрито 1 290 червоних куточків, при культосвітніх установах нацменшин налічувалося 2 300 радіоточок [ЩДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 1, арк. 11]. Проте матеріальне забезпечення культурно-освітніх установ було незадовільним. Упродовж 1928 року 60% сільбудів знаходилися поза місцевим бюджетом. І в наступні роки фінансування сільських культосвітніх закладів здійснювалося в основному за рахунок «самообладання», а по суті примусового утримувалися селянами за свої кошти. Частину засобів на культосвітню роботу виділяли

кооперативні організації – 0,1% від загальної суми торгівельного обігу. Крім того, вони подавали просвітницьким закладам епізодичну допомогу [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4177, арк. 131].

Хоча у 1926 році по лінії Наркомпросу УСРР для проведення культосвітньої роботи серед нацменшин було виділено 577 тис. крб., а в 1927 році – 1120 тис. крб., цих коштів було зовсім недостатньо. «Коли ми говоримо про політосвіту, про клуби, хати-читальні, – було наголошено на Першій Всеукраїнській нараді серед нацменшин, – нам потрібно намагатися усіляко переносити основний тягар роботи в цьому відношенні на місцеву громадськість».

Хронічною була незабезпеченість сільбудів літературою, більшість якої мала відверто політизований характер. У 1925 році видавництво «Червоний шлях» видрукувало для сільбудів 11 брошур німецькою мовою, серед них 6 були перекладами праць В. Леніна, 4 – сільськогосподарської тематики та одна – антирелігійної. Центробюро німсекції ЦК КП(б)У замовило 20 комплектів книг німецькою мовою для гуртків з вивчення історії комуністичної партії [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1841, арк. 34]. Забезпечення книгами на мові нацменшин сільбудів зростало повільними темпами – у 1926 році на 1,4%, у 1930 році – на 1,5%. Мірилом доцільності отримуваних знань у мережі культосвітніх закладів була їх відповідність меті соціалістичного будівництва, а саме навчання здебільшого зводилося до засвоєння головних більшовицьких догм і гасел. Так, III з'їзд Робітземлісу України, який відбувся в 1929 році у постанові «Про класове виховання сільськогосподарських і лісових робітників та їх участь в культурному будівництві на селі», як головне висунув завдання викоренення націоналізму, під чим розумілось придушення будь-яких форм національного самовияву. В рупор боротьби з «ворожими впливами» перетворювалися профспілкові курси, семінари, гуртки політграмоти, про що свідчать їх програми. Поруч з вивченням загальноосвітніх предметів, вони передбачали пропаганду ідейних засад радянського профспілкового руху, заснованого на принципах класової боротьби і непримиренного ставлення до небільшовицької ідеології. З 1 жовтня 1927 року до 1 квітня 1928 року в 29 окрвідділах профспілки Робітземліс відбулися 53 профсемінари, через які пройшли підготовку 211 сільгоспробітників нацменшин. У 1928 році для підготовки німецького низового профактиву працювали профспілкові курси в Одесі [ЦДАВО України, ф. 2841, оп. 1, спр. 67, арк. 59]. У 1929 році були засновані школи профграмоти у Карл-Лібкнехтовському і Молочанському німецьких районах [ЦДАВО України, ф. 2841, оп. 1, спр. 54, арк. 6]. Всього по Україні на початок 1929 року нараховувалося 48 шкіл профграмоти і 20 гуртків політграмоти, які обслуговували батрацтво національних меншин [ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 6, спр. 117, арк. 48, 49].

Така ж лінія проводилася і в діяльності робітничих інтернаціональних клубів, які створювалися під ідейним керівництвом і контролем агітаційно-пропагандистських відділів партійних комітетів на підставі обіжника ЦК КП(б)У від 6 липня 1921 року: «Про клуби національних меншостей і про інтернаціональні клуби». Прикладом цього може бути клуб сільгоспробітників в радгоспі Доренбург Мелітопольської округи та польський клуб у Мархлевському національному районі. В них проводились вечори, присвячені історії революційного руху, вивчалися біографії видатних революціонерів, читались лекції на теми визвольних змагань

сільськогосподарського пролетаріату у капіталістичних країнах. У окремих місцевостях клуби були єдиним центром культосвітньої роботи серед сільгоспспіробітників різних національностей. Клуб Ємільчинського лісництва на Волині відвідували селяни і наймити як українських, так і польських сіл [Вольнський пролетарий, 1923]. Але клубна справа розвивалася недостатньо. На 1 січня 1926 року з 532 робіткомів профспілки сільгоспробітників мали свої клуби лише 102, охоплюючи ними 8,5 тис. чоловік, або 20% усієї членської маси профспілки. Значні кошти витрачало Товариство по землевлаштуванню євреїв на розгортання мережі культосвітніх установ в місцях компактного розселення єврейської людності та переселенських районах. Упродовж 1929 – 1930 років з фонду ТЗЕТу було виділено на згадані цілі 17,5 тис. крб. Найбільше коштів надійшло до Херсонської, Криворізької та Одеської округи. В 1930 році в переселенських єврейських колгоспах на кошти товариства утримувалося 75 хат-читалень, 16 сільбудів, 58 книгозбірень, 41 червоний куток, три пересувні кіноустановки та 14 радіоустановок [ЦДАВО України, ф. 505, оп. 1, спр. 197, арк. 27, 28].

Протягом 1932 – 1933 років УкрТЗЕТ витратив на культмасову роботу понад 430 тис. крб. Значна частина цих асигнувань витрачалася на забезпечення агітаційно-культурної інфраструктури господарсько-політичних компаній в єврейських національних районах та на переселенських фондах: проведення конференцій, агітмасовок, мітингів, виїзди разом з редакціями газет в колгоспи і радгоспи, утримання прокомуністичних періодичних видань, які виходили в Україні єврейською мовою [ЦДАВО України, ф. 571, оп. 2, спр. 9, арк. 24-26].

УкрТЗЕТ щільно співпрацював з Спілкою войовничих безвірників. У 1931 році Центральне правління ТЗЕТу прийняло рішення про організацію серед євреїв огляду антирелігійної роботи. В кампанію були втягнуті усі організації. На них покладалися завдання поширення в середовищі євреїв ідей про шкідливість релігії для трудящих. УкрТЗЕТ взяв участь у розповсюдженні нового антирелігійного журналу єврейською мовою «Дер Алікойрес» – було рекомендовано виписати його для усіх підшефних колгоспів [ЦДАВО України, ф. 571, оп. 2, спр. 425, арк. 22, 70]. В 1933 році на Чернігівському обласному з'їзді колгоспників ТЗЕТ організував ряд доповідей на антирелігійну тематику, створив куточки антирелігійної агітації. Київський обласний комітет ТЗЕТу виділив кошти на підготовку бригад, які мали вести антирелігійну пропаганду в селах області. 2 таких бригади об'їхали 5 районів Київської області, де проводили в примістечкових колгоспах бесіди з атеїстичної тематики і створювали гуртки войовничих безвірників [ЦДАВО України, ф. 571, оп. 2, спр. 19, арк. 37, 38]. У 1931 році, згідно з рішенням Ради національностей при ЦВК СРСР, ЦКНМ при ВУЦВКу УСРР оголосила огляд політосвітніх установ нацменшин. Звіти, які надходили з районів, свідчили про незадовільний стан культосвітньої роботи: відсутність матеріальної бази, фінансування, кадрів-фахівців [ЦДАВО України, ф. 413, оп. 20, спр. 556, арк. 241]. Так, хоча офіційно в кожному польському селі Бердичівської округи в 1931 році були зареєстровані сільбуду і хати-читальні, окрім проведення зборів з нагоди політичних подій і господарських кампаній, ніякої систематичної роботи не велося [ЦДАВО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4728, арк. 19]. Залишені на забезпечення з фондів громадських об'єднань, багато культосвітніх заходів знаходилися у занедбаному стані, їх приміщення

використовувалися для господарських потреб. Так, в німецькому Зельцькому районі на Одещині будинок колективіста використовувався як кушнірський цех [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4777, арк. 97]. Місцеві партійно-радянські структури не задумуючись ухвалювали рішення про передачу приміщень інтернаціональних клубів, червоних куточків та інших культосвітніх установ торгівельним, господарським та іншим організаціям. У вересні 1931 року рішенням Городокської профради на Вінниччині було вилучено приміщення польського національного клубу, що викликало спеціальну постанову конференції ВУРПС [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4193, арк. 20]. Діяльність усіх сільських культосвітніх закладів підпорядковувалася завданням колективізації та хлібозаготівель. Тут систематично «пророблялися» питання організації праці у колгоспах, посівної, збиральної сільськогосподарських кампаній. У зв'язку з неефективністю роботи будинків колективіста, парткерівництво національних районів вдалося до пошуку інших форм політпросвітницької діяльності. Для прямого узгодження «усієї культурно-масової роботи з госполітзавданнями» при райінспектурах народної освіти створюються «штаби культурної революції» у вигляді райкультрад. У 1931 році така райкультрада у складі представників партійної, комсомольської організацій, райпрофради, МТС, райколгоспспілки, а також добровільних товариств – Тсоавіахіму, МОДРу, Червоного Хреста, «Друзі дітей», «Войовничий безвірник» була створена в Люксембурзькому районі Мелітопольської округи. З використанням ресурсів усіх названих організацій упродовж березня-квітня 1931 року в селах району був проведений місячник огляду культосвітніх установ з метою пошкваллення їх роботи [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5005, арк. 208]. Ангажована УкрТЗЕТ культбригада, сформована на базі Харківської робітничої капели під керівництвом І. Бушканця, з 24 липня по 14 серпня 1933 року працювала в єврейських колгоспах Сталіндорфського району, які обслуговувалися Лошкарівською МТС під час збиральної кампанії. У звіті політвідділу згаданої МТС відзначалося, що проведені капелою виступи «були злободенними і тим самим сприяли мобілізації «колгоспних мас» на виконання поставлених перед ними завдань». Окрім концертної програми, бригада вела ідеологічну роботу. Політвідділ зазначав, що з боку членів капели була виявлена класова пильність до усіляких вигадок класово-ворожих елементів, які одержали рішучу «відсіч». Не потрібно напружувати уяву, щоб відтворити картину звернень колгоспників до носіїв пролетарської культури «за роз'ясненням причин рабського стану» сільських трударів в сільськогосподарських колективах за умов голодомору [ЦДАГО України, ф. 571, оп. 2, спр. 65, арк. 113].

Після листопадового 1933 року пленуму ЦК КП(б)У, який вказав на «засмічення» колгоспів, шкіл, клубів «польськими та німецькими фашистами», культосвітні заклади національних меншин оголошуються розсадниками буржуазного націоналізму, а їх діяльність згортається [Бистрицька, Полупан, 1997].

Стан культурно-просвітницької роботи серед селянства нацменшин, зокрема поляків, другої половини 30-х років ілюструє довідка ЦК КП(б)У від 25 серпня 1936 року про результати обстеження польських поселень Городокського району Вінницької області, у якій вказувалося на відсутність уваги місцевих партійно-радянських структур до національно-культурних запитів польського населення. Типовим було становище колбуду в с. Мархлевка, який вважався зразковим. Маючи штатного завідувача, бібліотекаря, масовика і перебуваючи на державному бюджеті,

він практично ніякої роботи не проводив. З 500 книжок, які знаходилися в бібліотеці колбуду, видрукуваних польською мовою, було лише три. Гуртки польської молоді (музичний, співочий, фізкультурний, танцювальний) ледве животіли. Навіть вивіску на колбуді, написану польською мовою, зняли [ЦДАВО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6838, арк. 16, 18].

Висновки. Для впровадження масштабних політично-культурницьких проєктів більшовицька влада намагалась максимально залучити радянську громадянську, що призвело до появи феномену контрольованої самодіяльності населення. На початковому етапі ці процеси в УСРР активізували діяльність уже існуючих культурно-просвітницьких громадських організацій та призвели до створення нових провладних профільних громадських об'єднань. Зважаючи на низку викликів (матеріальних, фінансових, організаційних, соціальних), які постали перед організаторами лікнепу, було вирішено подолати значну частину цих проблем силами громадянської. Таким чином за ініціативи держави було засновано товариство «Геть неписьменність» (ТГН), яке мало охопити своєю діяльністю і національне село. Участь держави у створенні товариства, що позиціонувалося як добровільне, наклало свій відбиток на його діяльність з самого початку. «Геть неписьменність», виконуючи освітні функції серед усіх вікових і соціальних груп населення, формувало у громадян доцільні владі знання та світогляд. Попри те, що ТГН, як і решта громадських організацій, які функціонували за умов жорсткого пресингу з боку владних структур, його діяльність мала і приклади розвитку креативного потенціалу суспільства та залучення його до вирішення нагальних культурно-освітніх та соціальних проблем.

Уся так звана культробота не була для більшовицького режиму самоціллю, а підпорядковувалася цілком прагматичним завданням ідеологічної обробки населення нацменшин з класовими політичними пріоритетами і чітко визначеним "інтернаціоналістським" спрямуванням. Власне, як такої культурної роботи в чистому вигляді не існувало, вона завжди проводилася у вигляді політпросвітницької діяльності. Вся культурно-освітня система у середовищі національних меншин України з її громадською інфраструктурою була своєрідним знаряддям утвердження у свідомості різнонаціонального селянства ідеї легітимності компартійного режиму, залучення сільської людності нацменшин до так званих соціалістичних перетворень. Підвищення культосвітнього рівня в середовищі селянських некорінних етногруп, що мало свої здобутки в період «радянського ренесансу» 1920-х рр., відіграло роль другорядного засобу, підлеглого вищезгаданим цілям політосвітньої роботи.

Список використаних джерел та літератури

Бистрицька, О. Б., Полупан, О. Ю., 1997. Ліквідація системи освіти національних меншин України в 30-х роках ХХ ст., *Збірник наукових праць. Серія історія та географія. Харківський державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди*, 1.

Войналович, О., 1992. *Організація шкільної освіти для національних меншин України: 20 – 30 рр.*, Полтава.

Вольнський пролетарий. 1923. 12 септембрія.

Данильченко, О. П., 1999. Ліквідація неписьменності серед національних меншостей півдня України (20 – 30 рр. ХХ ст.), *Український історичний журнал*, 3.

Державний архів Миколаївської області.

Журба, М. А., 2002. *Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20 – 30 рр. XX ст.)*, К.: Науковий світ.

ЗУ РНК УСРР, 1923. 23.

Короткий огляд діяльності робітничого селянського уряду України за 1925 – 1926 рр., 1927. Харків.

Кулинич, І. М., Кривець, Н. В., 1995. *Нариси з історії німецьких колоній в Україні*, К.: Ін-т історії України НАН України.

Матеріали III Всеукраїнської наради у справі політосвіти на селі, 1926. Харків.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України).

Якубова, Л. Д., 1998. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20 – 30-ті роки): коренізація і денационалізація, *Український історичний журнал*, 6.

IV з'їзд незаможних селян України, 1924. Харків.

Sierp, 1928. 25 listopada.

References

Bystrytska, O. B., Polupan, O. Yu., 1997. Likvidatsiia systemy osvity natsionalnykh menshyn Ukrainy v 30-kh rokakh XX st., *Zbirnyk naukovykh prats. Seriia istoriia ta heohrafiia. Kharkivskiy derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. H. S. Skovorody*, 1. [in Ukrainian].

Danylchenko, O. P., 1999. Likvidatsiia nepysmennosti sered natsionalnykh menshostei pivdnia Ukrainy (20 – 30 rr. XX st.), *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti.

IV zizd nezamozhnykh selian Ukrainy, 1924. Kharkiv. [in Ukrainian].

Korotkyi ohliad diialnosti robitnychoho selianskoho uriadu Ukrainy za 1925 – 1926 rr., 1927. Kharkiv. [in Ukrainian].

Kulynych, I. M., Kryvets, N. V., 1995. *Narysy z istorii nimetskykh kolonii v Ukraini*, K.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Materialy III Vseukrainskoi narady u spravi politosvity na seli, 1926. Kharkiv. [in Ukrainian].

Sierp, 1928. 25 listopada. [in Polish].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAVO Ukrainy).

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy).

Voinalovych, O., 1992. *Orhanizatsiia shkilnoi osvity dlia natsionalnykh menshyn Ukrainy: 20 – 30 rr.*, Poltava. [in Ukrainian].

Volynsskii proletarii. 1923. 12 sentiabria. [in Russian].

Yakubova, L. D., 1998. Natsionalno-kulturne zhyttia etnichnykh menshostei Ukrainy (20 – 30-ti roky): korenizatsiia i denatsionalizatsiia, *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6. [in Ukrainian].

Zhurba, M. A., 2002. *Etonatsionalni ta mizhnarodni aspekty diialnosti hromadskykh obiednan ukrainskoho sela (20 – 30 rr. XX st.)*, K.: Naukovyi svit. [in Ukrainian].

ZU RNK USRR, 1923. 23. [in Ukrainian].

THE SOCIAL AND ETHNIC DIMENSION OF THE CULTURAL PROJECTS OF THE COMMUNIST GOVERNMENT IN UKRAINE (20 – 30s OF THE XX CENTURY)

Mykhailo Zhurba

Doctor of Historical Sciences,

Professor, Head of the Department of World History and Archeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The article presents the author's version of the mechanisms for the implementation of cultural projects on the territory of post-Soviet Ukraine during the interwar period in their ethno-national dimension. Using the method of systematic analysis, it was found that the transfer of liknep to public organizations was determined by the Bolshevik doctrine of mass mobilization of social strata for the needs of the socialist experiment, as well as the lack of the state's necessary financial resources for relevant educational programs. This led to the creation of the specialized cultural and educational association "Get Away with Illiteracy". The basic directions of his activities were studied, which consisted in the establishment*

of points for the elimination of illiteracy, providing them with educational materials, finding funds for the cause of poverty and agitating the population of ethnic minorities for participation in cultural programs. It is shown that in the conditions of the implementation of the socialist experiment, the society "Away with illiteracy" could not finally fulfill the goal set before it, since the authorities added a number of other tasks related to socio-economic transformations to its main activity. In addition to organizational and financial problems, the work of the "Get Illiteracy" society was affected by the violation of the principle of good faith. Through the implementation of directives of the Communist Party government, the population of national minorities was involved in society by coercive and corporate methods. This approach led to formalism, non-fulfillment of defined plans, relapses of literacy. It has been proven that the entire cultural and educational system of work among the national minorities of Ukraine with its public infrastructure was a kind of tool for establishing in the minds of the multi-ethnic peasantry the idea of the legitimacy of the Communist regime, the involvement of the rural population of national minorities in the so-called socialist transformations. The increase in the cultural level among peasant non-native ethnic groups, which had certain gains during the period of the "Soviet renaissance" of the 20s of the 20th century, and played the role of a secondary means of political world work.

Key words: *cultural projects, ethnic minorities, elimination of illiteracy, communist indoctrination, "Get Illiteracy" society, public initiative.*